

А. М. МЕРКОВ

НАРОДЖУВАНІСТЬ
І СМЕРТНІСТЬ
НА УКРАЇНІ
ТА ПО ІНШИХ
КРАЇНАХ

10.656

ДВОУ

1931

М Е Л В И Д А В

що до неї стосуються ці показники. Це співвідношення — ніби барометр санітарного добробуту країни, що дуже чутливо та швидко реагує на всі зміни, які в ній сталися.

Тим то коло питань народжуваності та смертності працюють і економісти і лікарі, а наслідки цього впливають можуть бути цікаві також кожному культурному та розвиненому громадянину.

ДЛЯ ЧОГО ВИВЧАЮТЬ СКЛАД ЛЮДНОСТІ.

Щоб правильно уявляти, чи багато на Україні народжується та вмирає, чому саме змінюються ці співвідношення, а також щоб, зіставивши наші показники з відповідними показниками інших країн, зробити правильні висновки, треба до певної міри ознайомитись із складом людності цих країн.

Ознайомитись із кількістю людності й з тим, як розподіляється вона за віком та статтю — цікаво не тільки для того, щоб означити показники природного руху людності (природний рух людності — це процеси народжуваності та смертності, що в ній відбуваються), але це досить цікаве й само по собі. Отож ми на однім заході зупинимось на його особливостях.

Річ у тому, що людність кожної країни є одночасно і виробник усіх матеріальних та культурних цінностей та їх споживач, але споживає спродуковані цінності вся людність, продукує ж їх тільки частина її.

Ми тепер не вгадуємо того факту, що деяка частина людності на свою класову сутність та соціальним станом є тільки паразитичний споживач спродукованих цінностей (буржуазія, духовництво тощо), бо в нашій трудовій соціалістичній республіці кількісна роль цієї групи дуже мала. Говорячи про те, що деяка частина людності є тільки споживач і не продукує споживаних цінностей, ми маємо на оді тих, хто через свою малолітність (діти, підлітки) ще не можуть брати участі у виробничому процесі, та про тих, хто через свій похилий вік (старі) уже прилучені набуті з виробничих лав. Співвідношення продукцій-

ної та споживачої груп людності визначає розмір витрат, що примушена робити економічно активна частина людності, щоб утримати економічно пасивну споживачу частину, і чималою мірою визначає зародково-господарський баланс країни та розміри нагородження в ній цінностей, потрібних для дальшого прогресивного розвитку її народного господарства й культури.

Що відносно менша продукційна частина людності й, отже, відносно більша споживачка, то, за інших однакових умов, повільніше економічно зростатиме країна, повільніше розвиватиметься її культура.

Звичайно вважають за продукційну людність віком від 20 до 59 років, напівпродукційну — від 15 до 19 років і від 60 до 69 років а людність від 0 до 14 років і старішу як 70 років вважають за непродукційну, в її частині споживачою.

СКЛАД ЛЮДНОСТІ ЗА СТАТТЮ Й ВІКОМ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ.

Людність України, за даними всеосозаного перепису 1926 р. складалася в 29 019 747 осіб, а за обчисленнями Центральної статистичної управи на 1 січня 1929 р. — в 30 363 547 осіб. У складі переписної 1926 року людності чоловіків було 14 095 408, або 48,6%, а жінок 14 924 339 осіб, або 51,4%. Отже, на 1000 чоловіків припадало 1058 жінок.

За переписом 1897 року людність України складалася, з 21 246 036 осіб: чоловіків було 50,2%, а жінок 49,8%. І на 1000 чоловіків припадало тільки 980 жінок. Співвідношення чоловіків та жінок важить для виробничої могої країни, бо продуктивність жіночої праці трохи менша за чоловічу і становить пересічно тільки щось як $\frac{1}{4}$ його продуктивності. У визначенні природного руху людності статевий склад теж важить, бо сила смертності обох статей не однакова, а число народжень більше належить від числа та складу жінок ніж чоловіків.

Відносне збільшення жінок у складі людності нашої країни за час з 1897 до 1926 року є переважно наслідок-

масової втраті чоловіків під час імперіалістичної та громадянської воєни 1914—1920 р. р. і внаслідок неї всім країнам, що брали участь у світовій війні.

Так от на 1000 чоловіків припадало жінок:

	1910 або найближчий рік	1920 або найближчий рік
Франція	1035	1108
Англія	1068	1096
Німеччина	1026	1057
Бельгія	1017	1032
Болгарія	962	1002
Греція	986	1013
Італія	1037	1070

У країнах, що не брали участі в світовій війні, ми мимовільно, відносно збільшення чоловіків у складі людності.

Наприклад, на 1000 чоловіків припадало жінок:

	1910 або найближчий рік	1920 або найближчий рік
Швейцарія	1046	1057
Данія	1061	1053
Голландія	1021	1013

Для вікового складу людності України, як порівняти з віковим складом людності кількох інших країн, характеристична відносно більша кількість непродуктивних віків.

Користуючися я показаного попередню розподілу людності на групи продуктивної, напівпродуктивної та непродуктивної віку, побачимо, що на 1000 душ людності економічно активної віку припадало економічно пасивних.

На Україні	968,5 душ	у Європі	898 душ
у Англії	880	у Фінляндії	946
у Франції	923	у Швейцарії	869
у Німеччині	852	у ПАСН	894

Отже, зіставивши співвідношення економічно активних та пасивних груп людності на Україні і в інших країнах,

ми бачимо, що це співвідношення не на користь України; воно свідчить про економічно невідповідний віковий склад її людності.

Рівночасно й щодо санітарії кількісна перевага дітей та старих говорить про намінуване великі показники знедоужування та смертності, бо найчастіше хорять та вмирають саме ці вікові групи.

Але, вивчаючи показники смертності, треба детальніше поділити людність на вікові групи, ніж це почвано попередню, бо можливість смерті набагато змінюється з віком.

Віковий склад людності України за переписами 1897 та 1926 р. такий:

На 10.000 людності України відповідної статі припадало:

В і к	1897 рік		1926 рік	
	Чол.	Жінок	Чол.	Жінок
0 — 4	1594	1613	1526	1411
5 — 9	1332	1345	1093	1138
10 — 14	1147	1163	1234	1151
15 — 19	1004	1060	1185	1243
20 — 24	859	862	993	955
25 — 29	767	788	810	893
30 — 39	1238	1255	1197	1224
40 — 49	874	830	839	824
50 — 59	612	578	540	613
60 — 69	570	536	591	435
70 і старше	203	170	192	219

Як бачимо звідси, у сучасній нам людності багато менше, ніж 1897 року репрезентовані діти віком до 9 років (наслідок пониженої народжуваності 1915—1922 р. р.) і чоловіків віком 30—59 років (наслідок масової втрати на війні). А це, на ми побачимо далі, особливо відносно зменшення числа дітей, дуже вплинуло на показники смертності.

Аналогічні зміни, як наслідок тих самих причин, ми можемо спостерігати в складі людності всіх країн, що брали участь у світовій війні.

Нарешті, укажемо ще співвідношення міської та сільської людності на Україні та в інших країнах.

Співвідношення ці дуже важить, коли визначити розміри природного руху людності. Міська та сільська людність живе в цілком різних соціально-економічних та життєвих умовах, а тому, звичайно, й показники народжуваності та смертності будуть різні.

Проти інших країн, на Україні дуже небагато міської людності.

Це видно з таких даних (на відсотки).

Англія між міської людності	79,2
Німеччина "	64,5
Франція "	46,4
Італія "	35,6
Україна "	за 1000 осіб числом 1926 р. тільки — 18,3

Але число людності на Україні збільшується останнім часом досить швидко. Якщо за 30 років, між переписами 1897 та 1926 р. р., відсоток міської людності збільшився всього на 1,4%, (з 16,9% до 18,3%) то вже 1929 року він підвищився до 19,7%, цебто ще на 1,4%.

ПРИРОДНИЙ РУХ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ.

Ознайомившись із складом людності нашої республіки, ми можемо тепер ознайомитись і з природним рухом, цебто народжуваністю та смертністю людності.

Відомості про природний рух людності дістають, опрацювавши матеріали реєстрацій народжень та смертей.

Теку реєстрацію провадять у нас у відділах записів актів громадянського стану (ЗАГС'ах), а до революції провадило духовенство й частково поліція.

За кордоном ж там уже давно реєстрацію народжень та смертей майже скрізь провадять цивільні установи, а не духовенство.

Щоб легше було відставляти число народжених або померлих в різний часом людності у різних країнах або хоч би в одній країні, але за різний проміжний час, користуються звичайно, не з відставляння абсолютних чисел

народжених або померлих, а з так званих коефіцієнтів або показників народжуваності та смертності.

Починаючи ці дістати, перелічавши народжених та померлих на 1000 або 10.000 душ тієї людності, що до неї належать за певний час. Так от на Україні 1926 року народилось 1.207.907 осіб, а померло 518.656.

Як сказавмо поперед, щоб легше було відставляти ці числа з іншими, їх перетворюють на коефіцієнти і перетворення вони значимуть, що на Україні 1926 року на 10.000 людності пересічно народилось 421, а померло 181 особа. Різниця між цими коефіцієнтами і є показник природного приросту людності. Замість сказати, що людності у нашій країні збільшилось 1926 року на 689 251 особу, ми скажемо, що пересічно на 10.000 осіб нашої республіки приростилось 240 осіб. Так буде легше відставляти й наступні результати.

Якщо показник смертності більший за показник народжуваності, цебто ще до померлих більше за число народжених, говорять про від'ємний природний приріст (убуток) людності. Показанка від'ємного приросту ставлять із знаком мінус (—).

Як ми побачимо далі, якщо від'ємного природного приросту (убутку) людності було у нашій країні в 1915 — 1922 роках.

Потім тепер показувши природного руху людності України та природний приріст за кілька років.

На 10.000 людності України пересічно було:

Ріки	Народжень	Смертей	Природний приріст
1867 — 1870	480	320	160
1871 — 1875	498	356	152
1876 — 1880	476	319	157
1881 — 1885	495	325	170
1886 — 1890	492	315	177
1891 — 1895	485	317	168
1896 — 1900	488	276	212
1901 — 1905	447	261	186
1906 — 1910	436	201	175
1911 — 1914	418	227	191

Роки	Народження	Смерть	Прирост прирост
1915 — 1919	307	325	— 18
1920 — 1922	310	347	— 37
1923 — 1925	390	176	214
1926	421	181	240
1927	403	178	225
1928	378	165	213
1929	352	175	177

З поданих чисел видно, що народжуваність на Україні неухильно зменшується, починаючи з 1881—1885 років. Найменше народжень припадає на роки імперіалістичної та громадянської війни, голоду та господарського розруху (1915—1922 р.р.), коли, наслідком погіршення добробуту людності та зруйнування родинного життя з масовими призвами чоловіків до армії, число народжень наїве не покриває убитку людності від смерті.

Господарське підвищення країни, що почалося після 1922 р., і демобілізація армії, що повернула демобілізованих у сім'ю, — все це відновило нормальні розміри народжуваності. Але тенденція до зменшення народжуваності, що виникла (це ми вже відзначали попередню) в 1886—1890 р.р. збереглась і досі. Тим само народжуваність, безупинно зменшувалась до 1915 р. і смертність. Роки 1915—1922 дали надзвичайно велике збільшення смертності, в 1923 р. смертність почала знову зменшуватись, стала багато менше ніж до 1915 року.

Смертність на Україні почала зменшуватись трохи пізніше, ніж народжуваність. Це зменшення, як видно з поданих вище показників, починається тільки після 1895 р., а до цього з невеликими хитаннями держиться на одному рівні.

З цього ж моменту відзначають і збільшення природного приросту людності, бо смертність людності зменшується більше, ніж народжуваність. Збільшення це триває до 1915 р. Початок світової війни та всі дальші зрушення приводить до переваги смертності над народжуваністю й до від'ємного природного приросту (убутку) людності

Після 1923 року смертність знову набагато зменшується, порівнюючи з народжуваністю. Наслідком цього показники природного приросту людності України після 1923 року набагато перевищують довоєнні.

ПОКАЗНИКИ НАРОДЖУВАНOSTI НА УКРАЇНІ ТА ПО ІНШИХ КРАЇНАХ

Зіставмо подані попередю показники природного руху людності України з відповідними показниками інших країн. Подана таблиця ілюструє народжуваність у різних країнах на 10.000 людності.

Роки	Англія	Франція	Німеччина	Італія	Швеція
1876 — 1885	342	249	380	373	293
1886 — 1895	309	228	365	366	281
1896 — 1905	286	218	352	332	264
1906 — 1913	249	195	295	324	244
1914	255	213	259	319	215
1915	204	193	229	300	196
1916	188	187	205	282	181
1917	178	188	195	272	169
1918	166	181	183	269	161

Роки війни та господарського розруху для західноєвропейських країн (1915—1918), що відбилися на природному рухові їхньої людності, так само як і на Україні, ми випустили із цієї таблиці і далі, де подано показники смертності, — щоб не заплутувати зіставлення.

Зіставляючи подані числа з показаними народжуваності на Україні, поданими попередю, бачимо, що відзначена тенденція до зменшення народжуваності є не тільки в нас, але настигла й усім іншим країнам (у тому числі й тим, що в нашій таблиці не вказано). Рівночасно ми бачимо, що в ці роки народжуваність людності на Україні багато більша ніж ко всіх інших європейських країнах.

Чим же пояснити повсюдне зменшення народжуваності і чому народжуваність на Україні більша, ніж у інших країнах?

Чи треба взагалі вважати високі показники народжуваності як позитивну або негативну явище?

Постараємось відповісти на ці питання.

ПРИЧИНИ ЗМЕНШЕННЯ НАРОДЖУВАНOSTИ.

Зменшення народжуваності відзначено по всіх західно-європейських країнах приблизно в середині XIX століття, цебто з розвитком у них промислового капіталізму. До цього часу показники народжуваності стояли майже на одному рівні.

На Україні, де промисловий капіталізм почав розвиватись пізніше, ніж у Західній Європі, пізніше почала зменшуватись і народжуваність.

Безпосередня причина цього зменшення — зростання та вдосконалення техніки готувати та вживати протизачаткових засобів і робити аборти. Це зв'язано з розвитком промислового капіталізму, що спричинилося до загального піднесення технічного розвитку.

Основна ж причина та, що промисловий капіталізм загострює боротьбу за існування, руйнує десятки й сотні тисяч ремісників та селян, пролетаризуючи та обгортаючи їх на своїх рабів і витісняючи до виробництва маса жіночої людності, руйнуючи тим колишні підвалини родинного життя.

У цих умовах наліке число дітей в сім'ї зменшує шанси сім'ї на матеріальний добробут, бо наваджає роботі жінки на виробничій, ставлячи рівночасно збільшені вимоги до видаткового бюджету сім'ї. Отже, природно є бажання якомога зменшити сім'ю, обмежуючи дитородіння, а вразустріч цьому бажання йде й розвиток протизачаткових засобів.

Нарешті, залучення жінки до громадського життя також важко, спонукаючи її протестувати проти перевертання жінок на дитородні машини, проти безглуздо великої («роплячої») народжуваності, примусивши її ставити питання про обмеження розмноження.

Збільшення міської людності та відносне зменшення сільської також спричиняється до зменшення народжуваності в країні, бо й до розвитку промислового капіталізму

природний приріст людності в містах був завжди менший, ніж у селах.

ПОЗИТИВНІ Й НЕГАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ЗМЕНШЕННЯ НАРОДЖУВАНOSTИ.

Зменшення народжуваності, як наслідок того, що ми щойно казали, ми не можемо розглядати як негативне явище.

Річ у тому, що зіставлення числа народжень і смертей за багато років по всіх європейських країнах показує, що велику народжуваність майже завжди супроводить велика смертність. Тоді й рівень смертності чималою мірою визначається великим числом дитячих смертей.

Кожну смерть, що сталася раніше, ніж загибів організм встиг цілком вичерпати свої продукційні сили на благо народнього господарства, треба з народньогосподарського погляду розглядати як певну втрату.

Тим паче це треба мати на увазі, коли мова йде про дитячу смертність, коли загиблі дитячі організми не тільки не встигли вичерпати своїх продукційних сил, але навіть ще не встигли дійти продукційного віку. Тоді велику дитячу смертність треба розглядати на непродукційну витрату матеріальних засобів, що йдуть на продукування та утримання васудженої на загибель частини дитячої, і як пераціонональну експлуатацію запасу біологічних сил жіночої частини людності, витрачуваного на зайве дитородіння.

Надто велике число дітей у сім'ї само вже визначає гірші для них житлові умови, умови живлення та санітарії, меншу кількість матеріальних піклувань та уваги, потрібних для їхнього правильного розвитку. Тим то високу народжуваність, що йде разом з високою дитячою смертністю, не можна вважати за позитивне явище ні з господарського, ні з санітарного погляду.

Можна легко собі уявити, що остаточний наслідок природного руху людності, її природний приріст, може бути однаковий і за великої народжуваності та великої смертності, як за малої народжуваності та малої смертності

З поданої попередньої таблиці видно, що природний прирост України за останні роки майже в $1\frac{1}{2}$ раз перевищує природний приріст людності останньої ч. XIX віку, дарма, що показники народжуваності цих багатьох менші за відповідні показники кінця XIX ст.

Це є наслідок того, що дев'яностими роками минулого століття при показнику 488 народжень на 10.000 людності в 1000 народжених хлопчиків умирало на першому році життя 234, а до 15-літнього віку доживало тільки 578, а тепер показник народжуваності зменшився до 378 на 10.000 людності, вате в 1000 народжених хлопчиків умирало на першому році життя тільки 174, а ймовірність для народження дожити до 15-літнього віку збільшилась до 677 чоловіка з 1000 народжуваних. Приблизно такі ж співвідношення дістанемо й з відповідних показників для дівчаток (див таблицю на стор. 23).

Ми далеко ще не дійшли границь зменшення смертності особливо дитячої. У Німеччині з 1000 народжених хлопчиків до 15 років доживає 845, в Англії — 849, у Данії 874, а в Новій Зеландії — навіть 918.

Зрозуміло, що за таких умов нам не доводиться жуквати про зменшення народжуваності (яка все ж є вищою ніж по інших західноєвропейських країнах), і що боротьба за зменшення дитячої смертності та за довгість людського життя є для нас багато важливіше завдання.

Доки зменшення народжуваності відповідає більше або хоч би однакове зменшення смертності, його не можна, отже, розглядати, як негативне явище; за цією границею зменшення народжуваності може стати загровою дальшому зростанню людності країни, і його позитивні властивості переходять у своє заперечення. Такі явища вже є в деяких європейських країнах. Так от у Франції перед світовою війною число народжень ледне-ледне дорівнювало, а поодинокими роками було навіть менше за числосмертей. Так само і в деяких інших країнах темп зменшення народжуваності починає перевищувати темп зменшення смертності, а це вже загрожує зростанню людності. Заходь боротьби із зменшенням числа народжень, розпочати в це

вівах (заборона абортів та кара за їх проведення, заборона рекламувати, а іноді й продавати протизачатковий інструмент тощо), не досягають своєї мети.

Як говорили вже, що основна причина зменшення числа народжень (яка призводить до абортів та до вживання протизачаткових засобів) є самий капіталістичний лад, що експлуатує і пролетаризує все більші маси людності.

Через те й боротьбу з надто малою народжуваністю у тих капіталістичних країнах, де вона є, треба провадити не проти жінок, що роблять аборти, а проти причин, що призводять до збільшення числа абортів, себто проти самого капіталізму. Без переможної соціалістичної революції, наспиниши капіталізму, не можна в західноєвропейських країнах розв'язати проблеми недостатці житла, проблеми незадовільного живлення народніх мас, безробіття тощо, а не розв'язавши цих проблем, не можна позбутися причин, що штовхають людність цих країн обмежити дітородіння, отже, не можливо сподіватись, щоб показники природного руху людності аберегти в них на належному рівні.

Боротьба ж з абортами та протизачатковими засобами тільки нагання аборт у підпілля, здорожчує вартість провадження його й посилює небезпеку для життя абортчикок.

У цих умовах впасти абортів або гігієнічно його зробити приступно тільки зіпсованим забезпеченням шарів людності, що мають можливість оплатити ризик таємного абортів в лікарні; позбавленим же цієї можливості широким масам трудящої людності залишається підпільний аборт у бабок, знахарок та всяких потайних лікувальників, зв'язаний з ризиком для здоров'я та життя. І справді, у країнах, де борються із зменшенням народжуваності, забороняючи аборти та протизачаткові засоби, щороку все більше умирає жінок через зараження крові та пологової гарячки, що дістали підчас підпільного абортів, а народжуваність все ж зменшується тим же або ще швидшим темпом.

Для нашої країни, як уже вказано, небезпека щодо надмірного зменшення народжуваності ще немає, а перемога соціалістичної революції та успішне будівництво соціалізму викликає причини, що призводять до зменшення народжуваності.

мости нижче за нормальні границі, відомого до того, чим воно дійде цих границь.

ПРИЧИНИ ВЕЛИКОЇ НАРОДЖУВАНОСТІ НА УКРАЇНІ

Тепер спробуємо з'ясувати чому саме протягом багатьох років показники народжуваності людності України були й залишалися більші ніж відповідні показники кількох інших країн.

Якщо це залежить від багатьох причин.

Ми вказували вже, що промисловий капіталізм почав розвиватися на Україні пізніше ніж у Західній Європі, і не встиг розвинути у нас так як і Заході. Отже, природно, що й зменшення народжуваності на Україні що його спричинив капіталізм, багато поступалося перед західноєвропейським. Більша частина людності нашої республіки живе в селах, відсоток міської людності у нас багато менший, ніж у більшості європейських країн (див. табл. на стор. 8). Народжуваність же в селах більша, ніж у містах як це видно з поданої таблиці:

На 10.000 людності України народилося.

	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
У містах	347	337	317	296	264	247
У селах	441	416	444	423	405	379

Зрозуміло звідси, що в Україні, де переважна більшість людності живе в селах, народжуваність має бути більша, ніж у країнах, де відносно менше сільської людності.

Далі, — культурна відсталість у минулому та санітарна неграмотність маси української людності призводили до того, що навіть там, де приріст людності обмежувався з економічних причин, це обмеження приросту розв'язувалося дуже нерационально, ще то через велике число дитячих смертей, замість того, щоб вжити тих або тих запобіжних засобів проти запліднення, давко вже підомих людності на Заході.

Нарешті, не аби який чинник великої народжуваності на Україні в ранні шлюби. Шлюбний стан жінки є один

із соціальних чинників, що визначають її плідність. Що раніше одружується жінка, то більше шлюбних років буде в неї протягом життя й більше, звичайно, повинна бути її плідність.

Окрім того, на 1.000 одружених жінок відповідного віку спостерігаємо таке: що більше число дітородів, що молодша взята група жінок. Отже, що більше в складі людності одружених жінок і що більшу частину серед одружених становлять жінки молодого віку, то при інших однакових умовах, більша буде й народжуваність серед цієї людності. Шлюбність української людності багато більша, ніж людності інших країн, як це видно із зіставлення показників таких таблиць:

На 10.000 людності України було шлюбів:

Роки	Число шлюбів	Роки	Число шлюбів
1891 — 1900	88	1926	121
1901 — 1910	85	1927	112
1911 — 1915	84	1928	104
1924	115	1929	113
1925	100		

На 10.000 людності вказаних країн наємо шлюбів:

Роки	Англія	Франція	Німеччина	Італія	Швеція
1826 — 1895	75	74	79	78	57
1896 — 1905	79	77	82	72	69
1906 — 1915	76	79	78	77	60
1924	77	89	71	77	62
1925	76	87	77	73	62
1926	72	85	77	73	63

Одружуються у нас порівняно рідко, ніж в інших країнах. Так от на Україні одружені віком до 21 р. становили (на відсотки).

	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Серед чоловіків	26,3	26,0	25,8
„ „ жінок	50,4	48,6	50,8

А за попередні роки відсоток ще більший. За кордоном у більшості країн шлюбний вік звичайно бував багатьох більший.

Так от 1906—1910 р. р. відсоток одружених віком до 21 року такий:

	Англія	Німеччина	Бельгія	Голландія
Серед чоловіків	4,0	6,6	5,3	3,6
„ жінок	19,9	16,1	11,5	13,3

Зрозуміло, що як наслідок великої та ранньої шлюбності людності України разом з іншими вказуваними попередню причинами, маємо велику народжуваність. Але як результат великої народжуваності було не тільки збільшення людності нашої країни, скільки передчасне виснаження жіночого організму та збільшення числа дитячих мотилок. Бо щось з 25% народжених не доживали навіть до 1 року.

До поданих про народжуваність відомостей додамо ще цікаві співвідношення статей серед народжених.

Як загальне для всіх країн демографічне явище, серед них бував більше хлопчиків, ніж дівчаток. Причини цієї переваги неясні, і численні спроби дати цьому пояснення досі ще не мали успіху. На це треба зв'язати, як на емпіричний (здобутий наслідком досліду) факт, властивий всім містам та країнам, окрім м. Неаполя, де також, з невідомої ще причини, дівчаток народжується більше, ніж хлопчиків.

На Україні, пересічно, на 1.000 новонароджених хлопчиків народжувалося дівчаток: 1926 р.—940, 1927 р.—938 і 1928 р.—940, або, навпаки, на 1.000 народжених дівчаток народжувалося хлопчиків: 1926 р.—1065, 1927 р.—1067 і 1928 р.—1063.

СМЕРТНІСТЬ.

Показники смертності на Україні ми подали в таблиці на стор. 9; показники ж смертності по інших країнах будуть такі:

На 10.000 людности вказуваних країн умирало:

Роки	Англія	Франція	Німеччина	Італія	Швеція
1876—1885	200	225	258	284	178
1886—1893	188	223	239	262	165
1894—1905	168	204	206	274	158
1906—1913	141	188	165	204	140
1920	124	172	151	198	132
1922	123	175	143	177	128
1924	122	169	122	170	120
1926	116	175	117	167	118

Як видно із зіставлення українських та західноєвропейських показників смертності, поступове зменшення смертності спостерігаємо не тільки в нас, а й по всіх інших країнах, але самі розміри смертності в цих країнах до світової війни скрізь, а тепер у більшості країн, багато менші, ніж на Україні.

Треба сказати, що тим часом, як на Україні зменшення смертності почалося тільки в самому кінці XIX століття, пізніше навіть ніж почалося зменшення народжуваності, у Західній Європі смертність почала зменшуватися найблизько на 100 років раніше, на початку XIX століття, років на 50 попередниці зменшення народжуваності.

Причина цього зменшення — піднесення економічного добробуту західноєвропейських країн, підвищення життєвого та культурного рівня народів нас, менше, порівнюючи з середньовіччям, число воєн та зменшення, а іноді й зникнення епідемій як наслідок успішного розвитку гігієни та санітарії й організації санітарно-технічних споруд (водогони, каналізація тощо).

Особливе помітний вплив санітарних заходів щодо зменшення смертності від гостровразливих захворювань.

Протягом XIX віку в Західній Європі зовсім зникла чума, стала рідко прокидатися холера, що зовсім зникла в XX віці; майже зникли наразитарії (висипний та поворотний тифи й віспа); різко зменшилось число захворювань на черевний тиф та інші заразливих хвороби.

До XIX віку всі нарешчені хороби забирала досить багато жертв, слустошючи іноді цілі міста та краї.

У нас на Україні, на жаль, із цим теж не гаразд.

Чума, правда, і у нас—лише досить рідке, але холера, паразитарні тифи та віспа до останнього часу періодично винищували чимало людності.

Черевний же тиф, шкарлатина, дифтерія та вір і тепер ще можна вважати за звичайне лише, і вони стояли далеко не на останніх місцях щодо причин смерті української людності.

Причина цього явища полягає в тому, що наша країна до останнього часу була одна з найвідсталіших щодо розвитку народного господарства та культури її людності.

Експлуатаційна людність, що була під гнітом поміщиць та буржуазії, низький рівень загальної та санітарної культури, до того ще ажижуваний насильною русифікаторською політикою царського уряду, що заборонив будь-яку культуру роботу рідною новою людністю, і як наслідок цього велике поширення всякої вабобони, цілковита незацікавленість кобанних панівних клас справною оздоровлення і через це—майже цілковитий брак елементарних санітарних заходів та загальноприступної лікарської допомоги,—все це приводило до того, що епідемії, які легко виникали, знаходили сприятливі умови для свого розвитку і, не зустрічаючи належного опору, забирали щорічно десятки й сотні тисяч жертв.

Тільки останнім часом, тільки по організувало радянську охорону здоров'я, у нас почали енергійно боротись за оздоровлення та підвищення санітарної культури населення нас.

Ці оздоровні заходи поруч загального підвищення матеріального добробуту та культурного рівня трудящих як наслідок Жовтневої революції, набагато зменшили щорічне число смертей від заразливих хороб.

Але короткий час, що минав від Жовтневої революції до нашого часу, ще більше скорочений роками громадської війни та господарського розруку, не дав поки можливості достатньо мірою розгорнути боротьбу за народне здоров'я,

і смертність від заразливих хороб, хоч і зменшилась у нас, порівнюючи з дореволюційним періодом, але все ж лишалась більшою, ніж на заході.

Більше, ніж в інших країнах, серед людності України число дітей, що їх смертність у віці до 4 років скрізь перевищує смертність інших вікових груп, також сприяє перевищенню українських показників смертності над показниками інших країн, а більша дитяча смертність, що й досі властива, як це побачимо з дальшого, нашій країні, ще більше сприяє цьому підвищенню.

За роки світової та громадянської війни та дальші роки господарського розруку набагато зменшилась (на ми вже бачили раніш) народжуваність і підвищилась смертність людності. Як наслідок цього, віковий склад сучасної людності чимало різнився від довоєнного меншим часом дітей та порівняно більшим числом осіб середнього віку.

Через те, що дитяча смертність мав велике значення в сумі загальної смертності, то відносне зменшення дітей спричинилося, певною мірою, до зменшення смертності післявоєнними роками і в нас, і по інших країнах.

Ми не раз згадували вже, що небезпека смерті не одяково загрожує людям різного віку.

Якому ж віку й чому найбільше загрожує смерть, і якого віку людини може вважати себе за найгарантованішу від цієї небезпеки?

Щоб відповісти на це питання, треба візстановити показники смертності для кожної вікової групи.

На 10 000 людності України вмирало:

Вік	1926-27 р.р.	
	Чоловіків	Жінок
0—1 рік	1595	1325
1—4 "	319	299
5—9 "	81	79
10—14 "	35	34
15—19 "	45	45
20—24 "	66	60
25—29 "	63	60
30—39 "	64	66
40—49 "	101	80
50—59 "	178	123

Вік	1926—27 р. р. Ч. моє. кін	Вішок
60—69	327	264
70 років і більш	937	876

Як бачимо з цього, найбільшу смертність дають наймолодший та найстаріший вік. Що старіший вік дає найбільші показники смертності, зрозуміло само собою, на великих же показниках смертності нсмоват нам доведеться зупинитись докладніше далі.

Надто велика смертність цього віку різко зменшується у віці 1—4 років; майже ще більше зменшується для віку 5—9 років, дає найменші показники у віці 10—14 років, а потім знову починає поступово підвищуватись.

Причина великої смертності у віці 1—9 років, звичайно, є так звані „дитячі“ інфекції (шкарлатина, кір, коклюш, дифтерія), але у віці 1—4 років цей ряд збільшується ще на захворювання органів дихання (бронхіти, запалення легень тощо); після 14 років, коли смертність знову починає підвищуватись, причини цього підвищення належать, звичайно, від умов соціально-економічного характеру, що спрощаються до тих чи інших захворювань (вочахоток професійної праці, частіші зміни місця проживання тощо).

Зіставляючи показники смертності обох статей, ми спостерігаємо більшу смертність серед чоловіків, щодо хлопчиків раннього дитячого віку це явище біологічно-фізіологічне, що відповідає їх більшій народжуваності, більша смертність чоловіків у юнацькому та робітньому віці і наслідок іншого ступеня їх участі в промисловій та с.-г. праці, порівнюючи з жінками.

За тяжчих для чоловіків умов професійної праці, їх життя і здоров'я зазнає більшої небезпеки, і через це показники смертності для них більші. Деякі винятки щодо цього дає тільки вік 30—39 років, і то лише для сільської людності. Треба думати, що активна статеве життя жінок такого віку (30—39 р.) з його наслідками (дітородіння, абортів) в умовах низького рівня санітарної культури сільської людності та майже цілковитого браку охорони материнства (аборти у бабок, полози в невідомій

обстанові сільської хати, невідільність від звичайної роботи до і після пологів) призводять до того, що смертність жінок цього віку не тільки дорівнює смертності чоловіків, а навіть і більша.

У містах, де заходи охорони праці та охорони материнства набули широкого розвитку, а жінка родить або робить аборт переважно в лікарні під доглядом лікаря, явища підвищеної жіночої смертності нсмає, і смертність чоловіків усього віку більша від смертності жінок.

Економіючи місце, ми не подаємо таблиць, що характеризують смертність людності різного віку по різних європейських країнах. Відзначмо тільки, що людність України всякого віку, озріл найстаріший, дає більші показники смертності ніж людність Західної Європи. Отже, і пересічна тривалість життя та можливість для коновародженого дожити до певного віку у нас менша, ніж там.

Дуже наочно характеризують це подана тут таблиця. З 1000 народжених доживають:

Вік	Україна		Англія		Німеччина		Франція		Данія	
	За даними 1890—1897		За даними 1915—1916		За даними 1910—1922		За даними 1921—1926		За даними 1910—1923	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
До 1 року	765	903	876	855	910	931	885	906	892	912
5	629	668	720	750	870	892	859	882	857	877
10	594	631	690	720	857	879	851	875	846	863
15	578	612	677	706	849	871	845	869	837	853
20	560	592	661	689	837	859	833	858	819	834
25	540	569	639	668	822	845	814	843	792	811
30	520	545	619	647	803	830	797	826	767	782
35	479	494	578	603	763	794	763	789	712	739
40	418	430	521	554	699	742	710	739	678	698
45	340	369	439	484	588	652	609	651	571	592
50	331	333	433	484	588	652	609	651	571	592
55	207	188	302	357	385	481	49	47	344	433
60	85	69	135	170	150	223	161	197	120	182
70	24	18	25	39	17	34	16	24	9	20
80										
90										

А пересічна тривалість майбутнього життя народження становить на роки.

	Чол.	Жінки
На Україні за даними 1896—1897 та 1925—1926 р.р.	35,9	36,9
В Англії	43,4	46,7
У Франції	55,6	59,6
— Німеччині	52,2	55,9
— Данії	56,0	58,8
	60,3	61,9

Отже, хоч за 30 років XX століття смертність на Україні набагато зменшилась, а пересічна тривалість життя набагато збільшилась, все ж покищо смертність у нас більша, а пересічна тривалість життя менша, ніж по інших варшавських країнах.

Зіставляючи смертність міської та сільської людності нашої країни, ми бачимо, що на 10,000 людності України випало:

	1896-1897 р.р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
У містах	275	147	144	139	131	131	116
У селах	280	187	202	190	188	173	185

Щоб не стомлюючи читача числами, ми не подаємо тут показників смертності в містах та селах для окремих вікових груп. Але укажемо, що із виставлення їх виявляється, що тільки серед жінок смертність на селах залишається більша ніж у містах для всіх вікових груп; у чоловіків же піку 25—75 років смертність міської людності більша, ніж сільської що, безперечно, є доказ тяжкої та професійно-шкідливої чоловічої праці в містах та несприятливіших для городян санітарно-побутових умов життя.

ПРИЧИНИ СМЕРТНОСТІ НА УКРАЇНІ.

Від яких причин найбільше умирає людність України? На жаль, відповісти на це питання не так просто. Більше умирає без лікарського догляду, і причина їх смерті

залишається для нас або повсім невідомою, або її визначувано за вказівками родичів померлих, можна вважати за досить неточною.

Тільки, починаючи з 1923 року, Центральний статистичний управлі удалось установити в містах реєстрацію причин смерті померлих на підставі лікарських посвідчень, але й досі цю реєстрацію проводять не всі міста. Щодо сільської людності, то порівняно невелике число сіл, де в лікарні; невелике число лікарів у цих селах; переобтяженість цих лікарів роботою (санітарна та лікарська допомога людності) — дозволяли тільки останнім часом, починаючи з 1926 року, встановити від лікарів реєстрацію причин смертності на селах, і то тільки для дуже невеликої частини — всього щось із 4% сільської людності.

Отже, наші відомості про причини смерті людності України ще досить неточні.

А тимчасом на Україні умирає (ка відсотки):

	1926 р.		1927 р.	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
До 1 року	35,0	30,5	35,6	31,0
1—14 "	27,1	28,1	24,6	25,5
15—64 "	24,8	26,8	25,0	26,9
65 р. і старше	13,1	14,7	14,8	16,6

Це значить, що у віці, коли смерть у наших умовних моміа вважати за явище більш-менш нормальне, у нас умирає всього щось із 15% всіх померлих, решта ж 85% умирає, не виконавши ще цілком своєї продукційної щодо народного господарства функції, а трохи не 60% померлих навіть не встигають кочати її.

Причини смертності людності нашої країни тим паче повинні цікавити нас, що вони показують, в якому напрямку треба вжити оздоровчих заходів, і в боротьбі з якими хворобами або професійними та побутовими шкідливостями ми можемо сподіватись досягти успіху та вберегти для країни десятки й сотні тисяч робітників:

Відомості про причини смерті української людності го-
рят, що на 10.000 людності України умерло

Причини смерті	1927 р.		1928 р.	
	У містках	У селах	У містах	У селах
Туберкульоз	153	140	153	137
Шкарлатина	50	119	37	72
Кір	13	35	18	43
Коклюш	10	44	12	38
Дифтерія	10	24	9	17
Черевний тиф та паратиф	26	36	21	29
Пістріак	58	10	60	11
Дисентерія	20	33	10	13
Інфекція	10	14	15	17
Самогубство	16	8	10	10
Убивство	10	15	10	15
Невдалий випадок	35	24	32	22
Інші відомі причини	780	640	804	649
Невідомі причини	150	731	108	655
Разом	1311	1573	1308	1728

Отже, найбільші показники смертності людності України дає туберкульоз; з неї умерло 7,7% всіх померлих 1927 року та 8,5% всіх померлих 1928 року, у містах навіть 11,7%. Друге місце посідає пістріак. Правда, показник смертності від пістріака на селі невеликий, але це, треба думати, а'ясовується тим, що пістріаконі захворювання, які вимагають від лікаря, щоб їх розпізнати, більшої кваліфікації, а часто й спеціальних метод дослідження, — на селі переважно залишаються нерозпізнаними.

Далі,—найбільші показники смертності дають гострозаразливі хвороби, де на перших місцях стоять шкарлатина та черевний тиф. З гострозаразливих хвороб умерло 1927 року 10,5% всіх померлих, а 1928 року — 12%, з них від шкарлатини—6,0%—1927 року та 4,0% — 1928 року. Всі ці хвороби вражають людність або в дитинстві (кір, шкарлатина, коклюш, дифтерія) або в квітучому робіткому віці (тифи, туберкульоз, інфлюенца), і тільки один пістріак має схильність вражати людей у похилих роках, хоч в пістріака чималий відсоток померлих вагнуло працевдатими.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ.

ВНАЧЕННЯ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ.

Ми бачили вже, що трохи не третина померлих на Україні припадає на немовлят віком до 1 року. Отже, і боротьбу за зменшення смертності треба насамперед починати з боротьби проти смертності немовлят. До того ж дитяча смертність, що дуже залежить від соціально економічних умов життя відповідних груп людності, велими швидко змінюється, якщо змінити ці умови. Тут ми маємо дуже сприятливий ґрунт, і в боротьбі із смертістю можемо досягти чималих наслідків.

Смертність немовлят віком до 1 року, і загальна смертність у нашій країні покищо зберігає сумний припілей давати найбільші показники проти смертності в інших країнах.

1927 року з 1000 народжених умерло, не доживши до 1 року:

На Україні	148	у Швейцарії	57
у Німеччині	97	„ Австралії	54
„ Франції	83	„ Норвегії	51
„ Англії	70	„ Нової Зеландії	38

З усіх європейських країн Румунія, Чехо-Словаччина та деякі балканські держави дають більшу дитячу смертність, ніж Україна; у країнах же, де показники смертності дітей до 1 року найменші, відносне число дітей, що умирають до 1 року, у 4—6 разів менше, ніж у нас (у Новій Зеландії, Норвегії тощо).

ПРИЧИНИ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ І БОРОТЬБА З НЕЮ.

Причини дитячої смертності можна розподілити на дві неоднакові групи. У першій групі будуть чинники інтензифікації, цебто такі, що діють на дитину через организм від час народження дитини. Це вік матері, кориджове число народження та час між двома народженнями.

Численні попередження показали, що найбільше дітей умирає в молодих матерів (до 25 років) і найменше — у матерів, що їм 25—29 років. У нас на Україні дуже поширені ранні шлюби (див. табл. на стор. 17—18), отже, і число дітей, народжених у матерів, що не дійшли 25-літнього віку, також повинно бути чимале. І справді, 1926 року — 37,7% 1927 р. — 36,8% усіх народжених на Україні народилося у матерів, що їм було менше як 25 років. Молодша мати із не владді цілком розвиненим організмом родить менш життєздатну дитину, а черва молодість не встигає ще навчитися більш-менш правильно доглядати її, не вміє приділяти потрібної уваги. Цими ж причинами, треба думати, з'ясується й те, що перші діти в матерів умирають порівняно частіше, ніж народжені другими.

Треті та четверті діти умирають також частіше за других, а сьомі, восьмі та далі умирають частіше за народжених раніш. Час, що минув між двома зачаттями, має те значення, що діти, які народились через рік після попередньої дитини, деють більші показники смертності ніж у тих випадках, коли дитина народжується після більших перемітків ніж один рік.

За стихійної народжуваності в українському селі все це безперечно підвищує в нас дитячу смертність.

Не кажаючи на те, що всі перелічені попередю обставини дуже важливі для зазначення розмірів дитячої смертності, друга група — побутові та соціальні чинники — мають безперечно багато більше значення.

Вивчення безпосередніх причин дитячої смертності показало, що найбільше умирає дітей з шлуноково-кишкових розладів, що є наслідок неправильного годування груддю. Дуже поширена звичка рано відлучати немовля від грудей або рано підгодовувати призводить до того, що шлунок дитини не справляється з ланою йому їжею, і розлади шлуноково-кишкової діяльності, що стаються наслідком цього, призводять дитячий організм до загинелі.

Так само впливав звичка матері годувати дитину переважно, не через певний, точно встановлений час, а залежно від плачу немовляти або від будь-яких інших новиніших

обставин — всувати немовляті в рот жуванка або м'якка тощо.

Якщо неправильно доглядати немовля, не досить гігієнічно тримати його тіло та його постіль, держати в темній, вадупливій, а вачиненими кватирками кімнаті, без свіжого повітря — то це все є причива іншої великої групи дитячих смертей — від заразних хороб.

І, нарешті, багато дітей гине від вродженої слабості, після передчасних пологів матерів та пошкоджень, що вони їх дістають підчас пологів, бо багато матерів, особливо на селі, виконують важку фізичну роботу до самого дня пологів, а родить не в лікарні під доглядом лікаря або акушерки, а в тісній, брудній хаті з допомогою сільської знахарки.

Само собою зрозуміло, що всі попередю нерелічні причини дитячої смертності щільно зв'язані із впливом соціально-економічних чинників. Неправильний догляд немовляти та неправильне його годування насамперед залежить від недостатньої культуряости матері та необізнаності її з правилами належного догляду немовляти. У міських умовах до цього треба ще додати професійну працю матері, що не дає їй можливості приділяти немовляті потрібного часу та уваги.

Правда, останніми роками ми маємо великі досягнення в галузі боротьби з дитячою смертністю. Радянська трудове законодавство звільняло жінку від роботи на 1½—2 місяці до пологів і даало ширіч того, їй такий же час після пологів, щоб уважно доглядати новонародженця; чималий розвиток мережі дитячих консультацій та широка санітарно-освітня робота органів охорани здоров'я викчали багатьох матерів правильно доглядати та правильно годувати немовля, а мережа дитячих ясел та кімнат годування грудних немовлят на підприємствах, що дедалі поширюються, забезпечує немовляті потрібний догляд та годування підчас роботи матері й тим, чималою мірою, паралізує шкідливий вплив професійної праці матері. І, нарешті, саме піднесення рівня економічного добробуту широким трудящим мас людсьости нашої республіки призводять до чималого зменшення розмірів дитячої смертності на Україні.

Як наслідок всього цього ми маємо таку картину:

З 1000 народжених на Україні вмирало, не доживши до 1 року:

1891 — 1895 р.	201	1926 р.	141
1896 — 1900 "	199	1927 "	148
1901 — 1905 "	193	1928 "	136
1906 — 1910 "	189	1929 "	151
1923 — 1925 "	132		

Це тьбиця доводить, що на Україні дитяча смертність, яке до революції держалась майже на тому самому високому рівні, після революції, починаючи в 1923 року, першого року господарського добробуту країни, наслідком усіх попередніх неурядливих заходів, різко зменшилась порівняно з дореволюційним періодом.

Заходи охорони жіночої праці та материнства дуже вплинули на зменшення смертності; це можна бачити, зіставивши розміри смертності ко селам та в містах.

На жаль, усі ці заходи досі ще мало поширені на селі, і змогу користуватися з них має, головню, міська людиність. До революції дитяча смертність у місті була багато більша, ніж на селах; тепер же, як наслідок вкаланих заходів, це відношення змінилось, і смертність дітей на селі більша, ніж у місті, хоч також менша ніж до революції.

З 1000 народжених умерло, не доживши до одного року:

Роки	У місті	На селі
1896 — 1900	216	197
1901 — 1905	210	190
1906 — 1910	216	185
1925	126	149
1926	126	141
1927	122	152
1928	128	138

Але, як ми вже вказували, не зважаючи на чимале зменшення у нас дитячої смертності останніми роками, розмір її все ж більший за розміри смертності дітей в інших країнах. Отже, боротьба з нею повинна притягти до себе подвійну увагу всіх радянських та громадських організацій

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ.

Ми бачили, що характер природного руху людності України чималою мірою відмінний від природного руху людності інших європейських країн. Це можна бачити на всіх основних елементах, з яких складається природний рух людності.

Народжуваність на Україні багато більша, ніж по інших країнах. Причина цього полягає в тому, що нізай розвиток промислового капіталізму на Україні не встиг цілком відбитись на показниках природного руху людності; в порівняно більшій та порівняно ранній шлюбності та в невеликих розмірах міської людності на Україні. Не зважаючи на чимале зменшення показників народжуваності за останні десятиліття, вони й далі перевищують відповідні показники інших країн, і зменшення їх покищо не загрожують приростові людності нашої країни, бо це з успіхом компенсуються ще більшим зменшенням показників смертності.

Смертність на Україні також більша, ніж по інших країнах. Це стосується до всіх вікових груп, крім старих, але особливо помітно у віці до 1 року. Безпосередні причини смерті людності України дуже різняться від західноєвропейських. Смертність від гострозаразливих хвороб, що багато з них повсім зникло вже на Заході, у нас ще багато зажить у загальному бюджеті смертності.

Велике поширення гострозаразливих захворювань та не досить ще розгорнена боротьба за санітарне оздоровлення країни, за оздоровлення праці та побуту її людності, поруч низького культурного рівня людності та несприятливого її мікового складу (багато дітей, що мають великі показники смертності) є основні причини підвищеної смертності в нашій країні.

Останіми роками показники смертності багато зменшились, хоч все ще лишаються більші, ніж показники інших країн.

Як наслідок усього цього, середня тривалість життя людності України, хоч і підвищилась порівняно з кінцем XIX століття, але залишається ще й досить малою, — меншою ніж по інших європейських країнах.

Народне господарство республіки дуже багато втрачає через велику та ранню смертність. З числа тих, що вмирають, тільки трохи не 15% вмирає у тому віці, коли смерть не заподіює шкоди народньому господарству, а решта 85% гине, не віддавши цілком на благо народного господарства своїх виробничих можливостей. Трохи не 60% померлих у момент смерті не встигають навіть дійти продукційного віку і хоч би частково вернути народньому господарству витрати на їх утримання.

Боротьба за санітарний добробут країни, за підвищення рівня санітарної культури її людиності та за оздоровлення її праці й побуту, що кінець-кінцем зменшила б смертність та підвищувала б пересічну тривалість життя, є, отже, потрібна складова частина боротьби за підвищення продукційності праці та будування соціалізму.

Тим то й справа охорони здоров'я і санітарне оздоровлення країни є справа не тільки самих лікарів і навіть не лише самих радянських органів. У цьому безпосередньо цікавлені широкі маси трудящої людиності республіки, через свої громадські організації беруть участь у роботі органів охорони здоров'я.

Підвищення активності цієї участі та залучення до цієї роботи дедалі більшого числа трудящої людиності сприятиме оздоровленню країни. Це має бути за одне в основних гасел сьогодення.